

Цветанка Аврамова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, София

E-mail: avramova.cv@slav.uni-sofia.bg

ORCID: 0000-0001-8084-258X

<https://doi.org/10.18778/8220-635-7.02>

ЗА НЯКОИ СПОРНИ ВЪПРОСИ, СВЪРЗАНИ С ДЕФИНИРАНЕТО НА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНАТА ТРАНСПОЗИЦИЯ

0.1. На словообразователната транспозиция са посветени не малко изследвания, които тук по разбираеми причини не може да бъдат изброени. Въпреки това в славистиката все още няма единно виждане за същността и конкретните ѝ проявления. Най-общо може да се каже, че тя се разбира в широк и тесен смисъл. Според широкото разбиране транспозицията е преобразуване, трансформиране на дума от един лексикограматичен клас (част на речта) в друг и (произтичащата от това) задължителна смяна на синтактичната функция на производната дума, без оглед на семантиката (вж. Кубрякова, 1981, сс. 145–158 и цит. там литература; Харитончик, 2015 и цит. там литература и др.). Такова широко разбиране отнася към транспозицията голяма част от производните думи – на практика всички, които са образувани от думи с друга категориална принадлежност¹ и с друга синтактична функция, напр.: *учи* – *учител*, *учи* – *учене*, *млад* – *младост*, *млад* – *младее*, *рибар* – *рибарски*, *плете* – *плетиво*, *весел* – *веселяк*, *весел* – *весело* (нареч.), *играе* – *игрище*, *играе* – *игрив* и под. В словообразователните изследвания обаче част от тези думи се разглеждат не като транспозиционни, а като мутационни деривати, т.е. на практика се приема по-тясното разбиране, отчитащо и семантичната страна, според което при транспозицията задължително се съхранява лексикалното значение на изходната дума. С други думи, транспозицията в тесен смисъл предполага задължителна смяна на категориалната принадлежност и синтактичната функция на производната дума (ПД) в сравнение с произвеждащата, но запазване на нейното лексикално значение (ЛЗн). По-тясното

¹ Под категориална принадлежност тук и навсякъде се разбира принадлежност към определена част на речта.

разбиране, дефинирано от М. Докулил (Dokulil, 1962, 1997²) и намерило широко приложение в славистиката, съвпада с дефинирането на т. нар. синтактична деривация от Й. Курилович (Курилович, 1962)³.

0.2. Във връзка с дефинирането на частите на речта и техните първични и вторични синтактични функции Й. Курилович посочва, че първичните синтактични функции произтичат от лексикалните значения на частите на речта и представляват своего рода транспозиция на тези значения. Терминът деривация (по-точно синтактична деривация – пояснението мое, Ц. А.) се употребява от Курилович в широк смисъл – „понимая под деривацией не только факт образования одних слов от других с целью передачи синтаксических функций, отличных от синтаксических функций исходных слов, но также и тот факт, что одно и то же слово может выступать в разных вторичных синтаксических значениях, будучи в отменном (разредките на автора, Й. К.) синтаксическом окружении“⁴ (Курилович, 1962, с. 61).

Така, според автора, синтактичният дериват е форма със същото лексикално съдържание като това на изходната форма, но с друга синтактична функция (Курилович, 1962, с. 61). На синтактичната деривация, която „протича в рамките на едно и също лексикално значение“⁵, бива противопоставена т. нар. лексикална деривация, при която изходните и производните думи са идентични по своята първична синтактична функция (Курилович, 1962, с. 63).

0.3. Двудялбата синтактична деривация ~ лексикална деривация, съответно синтактични деривати ~ лексикални деривати на Й. Курило-

² Посоченото изследване е от 1982 г.; тук се цитира препечатаният текст от 1997 г.

³ Изследването на Курилович е от 1936 г. Тук се цитира руският превод от 1962 г.

⁴ „...разбирайки под деривация не само образуването на една дума от друга с цел изразяване на синтактични функции, различни от тези на изходните думи, но и фактът, че една и съща дума може да изразява различни вторични синтактични значения, бидейки в отбелязаното синтактично обкръжение“ (Тук и навсякъде преводът мой, Ц. А.).

⁵ В руския превод се говори за лексикално съдържание (срв.: „Синтаксический дериват – это форма с тем же лексическим содержанием, что и у исходной формы, но с другой синтаксической функцией“) (Курилович, 1962, с. 61) и лексикално значение („В то время как синтаксический дериват происходит внутри одного и того же лексического значения [...], деривация лексическая предполагает, что исходное и производное слова идентичны друг другу по первичной синтаксической функции“) (Курилович, 1962, с. 63); двата термина очевидно се използват като синоними.

вич или тридялбата транспозиция ~ мутация ~ модификация, съответно транспозиционни деривати ~ мутационни деривати ~ модификационни деривати на М. Докулил, се смятат за общоприети в славистиката; едни или други словообразователни школи и отделни лингвисти използват едната от двете класификации⁶.

0.4. Ще обърна по-специално внимание на *авторите, опиращи се на тясното разбиране на транспозицията (= синтактична деривация), т. нар. чиста транспозиция*, неусложнена със семантична модификация (рус. семантический сдвиг) (Кубрякова, 1981, с. 150; Dokulil, 1997). Прегледът на достъпната ми литература по въпроса показва, че въпреки еднаквите дефиниции, на които се позовават, към чистата транспозиция авторите отнасят нееднородни типове деривати. Основната причина за това е *различното разбиране на изискването за тъждественост на лексикалното значение на изходната (произвеждащата) и на производната дума*. В това отношение с пълна сила и днес важи наблюдението на О. П. Ермакова, направено през 1977 г., че „поскольку вопрос о зачислениях тех или иных словообразовательных типов в синтаксические дериваты связан с установлением лексического тождества производного и производящего, а он решается разными исследователями по-разному, полного единства в разграничении среди словообразовательных типов лексической и синтаксической деривации быть не может“⁷ (Ермакова, 1977, с. 8 – цит. по Кубрякова 1981, с. 155; вж. също Харитончик, 2015, с. 55).

0.4.1. Същевременно се обръща внимание и на факта, че *пълно* съответствие между значението на произвеждащата и производната дума очевидно едва ли е възможно именно поради смяната на категориалната (граматичната) принадлежност на производната дума (вж. напр. Petr, 1986, с. 213 и др.; Dokulil, 1997; Bednaříková, 2009, с. 137). Коментирайки словообразователната транспозиция от типа чеш. *skonat* → *skon*, *sténat* → *sten*, Б. Беднаржикова отбелязва: „Významová identita je sice předpokládána, аč absolutní stupeň sémан-

⁶ Списъкът с литературата, посветен на различните типове транспозиция (не само словообразователната), е внушителен и не е възможно да бъде представен тук.

⁷ „доколкото въпросът за причисляването на едни или други словообразователни типове към синтактичните деривати е свързан с установяването на лексикално тъждество между производната и произвеждащата дума, а той се решава от различните изследователи по различен начин, пълно единство в разграничаването сред словообразователните типове на лексикалната и синтактичната деривация не може да има“.

tické identity již z podstaty slootovorného aktu (v podobě morfologického onomaziologického procesu) je nemožný⁸.

Нелзя не заметить – изтъква З. А. Харитончик, что перекатегоризация единицы и приобретение ею новых синтаксических ролей обязательно сопровождается и некоторым семантическим сдвигом, ибо в содержательном плане важны как лексическое значение, так и те коммуникативные смыслы типа субъектности/объектности, атрибутивности и т.д., на создание средств выражения которых направлена сама операция транспозиции⁹ (Харитончик, 2015, с. 55).

1.0. Беглите ми наблюдения върху определяните в славянската дериватология като типични транспозиционни (синтактични) деривати *nomina actionis* от типа бълг. *бягане, бяг, бягство, бяганица; стреляне, стрелба; ловене, лов, ловитба; гърмене, гръм, гърмеж* и др. (примерите са аналогични в славянските езици) потвърждават оценката на З. А. Харитончик. Ще се спра малко по-специално върху дериватите *бягане, бяг, бяганица, бягство*. В българската дериватология те са характеризирани като транспозиционни деривати (вж. напр. Радева, 1991, 2007), образувани от глагола *бягам* (Пенчев, 1999, с. 51). Според многотомния тълковен *Речник на българския език* (РБЕ) този глагол има 11 значения (някои от тях са с един или няколко нюанса – в речниковата статия са отделени с две наклонени черти). За по-голяма пълнота ще бъдат цитирани и някои от илюстративните примери на съответните значения:

бягам – 1. Отстъпвам, отдалечавам се с бързо движение, с тичане от някаква опасност. *Събудих се и отворих очи. И що да видя! Цяло стадо змии... Скочих, грабнах пушката си и хукнах да бягам.; Тя тръти да бяга, да се спаси от смъртта.* • Бягай (бягайте) да бягаме и (по-рядко) беж (бежте) да бягаме. За усилване на подкана за извършване на действието; да се спасяваме с тичане от нещо лошо, опасно. *Някой извика: „Турците заобикалят града. Бягайте, хора, да бягаме!“; Селянинът се изправя, поглежда за миг жертвата*

⁸ „Семантично тъждество [между изходната и производната дума – поясн. мое, Ц. А.] се предполага, макар че такова абсолютно семантично тъждество – дори и само поради осъществяването на словообразователния акт (като ономасиологичен процес) – е невъзможно“.

⁹ „Не може да не забележим, че прекатегоризацията на единиците и получаването на нови синтактични роли задължително се съпровожда от някаква семантична модификация, тъй като в съдържателен план са важни както лексикалното значение, така и онези комуникативни смисли от типа субектност/обектност, атрибутивност и т.н., към чието създаване на изразни средства е насочена самата операция транспозиция“.

си да се увери, че работата е усняла. – Сега... беж да бягаме, Петре, докле няма никого. // Бързо, веднага напускам някое място, за да бъда далеч от някаква опасност. Тя го хвана за рамото и тревожно пошепна: – Бягай, ще те арестуват. Бягай още сега, още тази минута.; – Не бой се, аз не съм убил никого, та да бягам.

2. Разг. Тичам (обикн. без цел, за забава, спорт и др.). – Ха, миличък, отскочи до халите да купиш малко паламуд,..., ха на парфюмерията за помада,... И аз препускам по цял ден, бягам като раздавач от бързата поща и няма ни край, ни конец.; В разредена колона състезателите бягат в леко темно около игрището. // Умея да тичам. – Аз бягам по-бързо от теб, можем да се надбягваме, ако искаш.

3. Прен. За превозно средство или река, поток и др. – движа се с голяма бързина. Влакът бягаше през равнината с пълна пара.; По небето бягаха ниски разпокъсани облаци, но дъжд все още не валише. // Прен. За очи, поглед – бързо се мества от предмет на предмет. Очите ѝ бягаха по върховете на планината и дълго се спираха очаровани в околните красоти.; Мечков мълчеше и погледът му бягаше някъде през прозореца. // Прен. За време – минавам бързо, неусетно; летя. Нека бяга времето крилато.

4. Разг. Отправлям се, отивам обикн. с бързанае някъде с някаква цел или да работя, да върша, видя нещо. В крчмата на Филипа не се застояваше никой. Ако някой влезеше, купуваше си набързо нещо и бягаше пак на работата си.

5. Обикн. пов. Отстранявам се, отдръпвам се, махам се. „Хай-й-й, бягайте настрана, мари, да не уплашите кончето!“; Канят ли те, яж! Гонят ли те, беж! Погов.

6. С предл. от. Отбягвам някого, страня от някого. Върнах се във Флоренция, но и там ме посрещнаха враждебно, бягаха от мен като от прокажен...

• Обр. Любовта бяга от човешките сърца, хората не са вече братя.

7. Напускам, оставям родно място, дом, родина и забягвам, обикн. за да се спася от някаква опасност, от нещо неприятно. Всичко, което не можело да понася хомота на робството, бяга оттатък Дунава. // Отивам на друго, по-добро място да живея, да работя или оставям, напускам досегашното си място. Майсторът бил много заядлив и затова работниците бягат от печатницата.

8. Напускам тайно някое място, обикн. където съм бил заставен да бъда; побягвам. – Кога се завърна от Диарбекир? – Искаш да кажеш, кога бегаш?

9. Разг. За момиче – приставам на мъж. *Галила се с един, бягала дори с него, но баща ѝ я хванал, върнал я и я дал на някакъв ага.*

10. Разг. С предл. от. Отклонявам се без разрешение от служебни задължения, от учебни занятия и под. *Има работнички, които понякога бягат от събрания. Δ Бягам от час. // Разг. Обикн. при отриц. с предл. от. Старая се да избегна нещо, което ми е неприятно или от което се страхувам. Македонски бяга от глада, но не бяга от смъртта.*

11. Разг. С предл. по, към. Търся, стремя се да имам или да постигна нещо, към което имам голяма слабост. *Че ти не знаеш ли как нашият българин бяга по новото и по чуждото?*

1.1. В тълковните речници на българския език (БЕ) само *nomina actionis* на **-не** се представят със структурна дефиниция (когато не са развили вторични значения) от типа ‘Отгл. същ. от’, срв. дефиницията в РБЕ: *бягане* – 1. ‘Отгл. същ. от бягам’¹⁰. Това показва, че само тези *nomina actionis* запазват в най-голяма степен ЛЗн на произвеждащите ги глаголи. Останалите девербални съществителни се представят със структурно-описателни дефиниции или дефиниции чрез синоними, срв.: *бяг* – 1. ‘Бягане, тичане’; 2. ‘Бързо движение на нещо (превозно средство, машина, река и др.)’. 3. *Остар.* ‘Бягство (във 2 знач.)’; *бяганица* (разг.) 1. ‘Бягане, тичане’; 2. ‘Вид детска игра; гоненица’; *бягство* – 1. ‘Оттегляне с бяг от някаква опасност’; 2. ‘Тайно напускане, избягване на човек от място, което е опасно или неприятно за него и където обикн. е бил заставен да бъде’; 3. ‘Своеволно неизпълнение на задълженията и отклоняване от тях’; 4. ‘Странене, откъсване от обществото и обществените проблеми; отчуждаване, затваряне в себе си’; 5. ‘За мома – приставане на ерген’.

Вижда се, че *бяг* и *бяганица* (в 1-во зн.) са изтълкувани чрез деривата *бягане*, който е представен като техен синоним, както и със синонима *тичане*, докато *бягство* е с по-тясна семантика.

1.2. Ако приемем, че и четирите девербални съществителни *бягане*, *бяг*, *бяганица*, *бягство* са транспозиционни деривати, това би трябвало да предполага тъждество между тяхното ЛЗн и ЛЗн на изходния глагол, което,

¹⁰ Второто значение е лексикализирано: 2. *Спорт.* Вид лекоатлетическа дисциплина, при която с тичане трябва да се измине определено разстояние за възможно най-кратко време.

от своя страна, би трябвало да води до синонимия и възможност за контекстуална заменяемост на съществителните. Дори и беглото сравнение на дефинициите на ЛЗн на съществителните, както помежду им, така и по отношение на произвеждащия глагол, обаче поставя под съмнение подобно твърдение. Ще се спра на дериватите *бягане*, *бяг* и *бяганица*, тъй като *бягство*, както се вижда от речниковите дефиниции, не е техен синоним.

1.2.1. Да разгледаме най-напред съществителното *бягане* (в 1-во зн.). Структурната дефиниция 'Отгл. същ. от бягам' предполага, че то е съотносимо с всяко едно от значенията на глагола. Езиковият усет обаче ни подсказва, че това не се отнася за всички значения. Ако използваме същите примери за употреба на съответните значения, приведени в речника, и се опитаме да номинализираме изреченията със спрегнатия глагол в тях, ще се убедим, че такава замяна на глагола със съществителното *бягане* е неподходяща; възможно е обаче да се използва съществителното *бягство*. Срв. напр.:

*Галила се с един, бягала дори с него, но баща ѝ я хванал, върнал я и я дал на някакъв ага. – Нейното галене с един, *бягане с друг (... бягството ѝ с друг...) (към 9-то значение).*

Анализът на този (и на други примери), показва, че съществителното *бягане* в 1-во зн. не се свързва семантично с всички значения на изходния глагол и това би трябвало да бъде посочено в тълковния речник (както е направено в много други подобни случаи).

1.2.2. Според цитираните дефиниции най-близо помежду си в семантично отношение са съществителните *бягане* и *бяг*, *бягане* и *бяганица*. За това свидетелства фактът, че *бяг* и *бяганица* в 1-во зн. са изтълкувани чрез *бягане* (в 1-во зн.). Анализът на приведените в речниковата статия на *бягане* примери обаче показва, че това не важи във всеки контекст. Ако се опитаме в тях да заменим съществителното *бягане* с *бяг*, съответно с *бяганица*, ще видим, че подобна замяна е възможна само в някои случаи. Срв.:

*Той не бил умрял от раната си, ... а от бягането [*бега, ?бяганицата], дето се изпотил.; О, какво лудо, какво паническо бягане [какъв панически бяг, *каква паническа бяганица] бе тогава, веднага след тая бомбардировка на десети януари!; Лиляна, двадесет и три годишна, избрана бе за членка на ЦК. /.../ Но вместо бягане от отговорност [*бяг от отговорност; *бяганица от отговорност] / и търсене по-тихички места, / тя просия от щастие и гордост.; Понякога стават женитби с побягване...[*женитби с бяг; *женитби с бяганица] Бяганията [*Беговете; ?Бяганиците] стават по разни причини.; После пак –*

За някои спорни въпроси, свързани с дефинирането...

боеве, опълченците, русите, бият се; после пак страховете, бяганета [**бегове*¹¹; *бяганици*] – *кланета*.

1.2.3. Вече бе посочено, че съществителното *бяганица* в 1-во зн. не е равностойно на глагола в 1-во зн., а само на *бягане* и *бяг* в определени контексти.

1.2.4. В резултат на проведения анализ може да се направи изводът, че макар и представени в РБЕ с еднакво ЛЗН (има се предвид тяхното 1-во зн.) (*бяг* ‘бягане’, *бяганица* ‘бягане’, следователно *бяганица* ‘бяг’), те не са пълни синоними. Доказателство за това е различната им съчетаемост, т.е. невъзможността да бъдат заменяни във всеки контекст. Разглежданите деривати се свързват семантично с определени значения на произвеждащия глагол.

2.0. Наред с проблема за установяването на тъждественост на лексикалните значения на произвеждащата и производната дума при транспозицията, съществува още един проблем, свързан с равнището, към което тя бива отнасяна – равнището на ономасиологичните категории, на словообразователните начини или на словообразователното значение.

2.1. В първата версия на своята ономасиологична теория М. Докулил (Dokulil, 1962) дефинира транспозицията като един от трите главни типа ономасиологични категории (наред с мутацията и модификацията) и определя три транспозиционни (абстрактни) ономасиологични категории:

а) *определяване на признак* (zpředmětnění vlastnosti), привеждайки следните примери: *rychlost, dobrůta, chudoba, výše (výška), bratrství, kamennost, hladavost, hravost, znalost, rozvitost, zaměstnanost* и др.;

б) *определяване на действие* (zpředmětnění děje), напр.: *pád, padnutí, padání, odpočinek, odpočinití, odpočívání, hra, hraní, výměna, vyměnění, vyměňování*. Авторът обръща внимание, че „отношението към глагола в тези имена е по-тясно или по-свободно“, привеждайки като пример съществителните *pád vs. padnutí, padání* (срв. представените по-горе бълг. *бягане, бяг, бяганица, бягство*);

¹¹ Тук и в някои други случаи е възможно да се употреби съществителното *бяг*, но трябва да се има предвид, че то е с дефективна парадигма, без форма за мн.ч., т.е. не може да изрази признака ‘множественост’, както това е направено с помощта на съществителното *бягане* в посочения контекст.

в) транспониране на обстоятелство в качество (адективизация на наречие или обстоятелствен израз), напр.: *dům stojící dole (doleji) → dolní dům, vozidlo jedoucí nebo jezdící rychle → rychlé vozidlo, noviny visící na stěně → nástěnné noviny, divadlo hrané zítra → zítřejší divadlo, obyvatelé bydlící tam → tamější obyvatelé* и др. (Dokulil, 1962, сс. 43–45).

Към тези основни транспозиционни категории по-късно авторът добавя още две [т. нар. „окачествяване на признак“ (zvlastnostnění děje)], напр.: *přišel → přišlý, trestán → trestaný*; („оглаголяване“/вербализиране на качество (zdějování vlastnosti), напр.: *(být) zelený → zelenat se* (Petr, 1986, с. 213; вж. също Dokulil, 1996, сс. 87–88). Тези транспозиционни категории се смятат за утвърдени в чешката дериватология; в *Новия енциклопедичен речник на чешкия език* е добавена и „транспозиция на качества в обстоятелства“ (адвербиализация на прилагателни), напр. *veselý → vesele; vysoký → vysoko, vysoce; český → česky* (NESČ online – transpozice; автор на раздела е З. Русинова).

2.1.1. По-късно М. Докулил внася редица уточнения в разбирането си за транспозицията, на които няма да се спирам подробно. Важно в случая е това, че авторът характеризира словообразователната транспозиция като *отделен тип деривация в широк смисъл*, под която се разбира „образуването на едни езикови форми от други, семантично по-прости“ (Dokulil, 1997, с. 107).

2.1.2. Според Б. Беднаржикова схващането на транспозицията у М. Докулил е нееднозначно – от една страна, става дума за един от трите типа ономасиологични категории, а от друга – за тип деривационен процес, при който се променя само синтактичната функция на изходната дума, докато ЛЗн остава същото (втората дефиниция съвпада с тази на Й. Курилович) (Bednaříková, 2009, с. 127).

3.0. За транспозицията, разбрана като *словообразователен процес* и като *тип словообразователно значение* (СоЗн), говори Св. Менгел. Изразявайки основателното съмнение, че СоЗн се отнася към типа формално изразени езикови значения и че негов носител е формантът, и като се опира на първо място на семантичните процеси, протичащи по време на словообразователния акт, авторката предлага своя, различна интерпретация на някои деривати, характеризирани от други автори като деривати с модификационно, мутационно или с т. нар. съединително СоЗн, или дори като деривати, непричитаващи словообразователно значение, и причислява тези деривати към транспозиционните образування (Менгел, 2006). Става дума за:

За някои спorni въпроси, свързани с дефинирането...

а) образуването на нови думи в резултат на срастване и композиция, напр. рус. *быстро* + *растворимый* → *быстрорастворимый*, *нефть* + *провод* → *нефтепровод*, нем. *Tee* + *Kessel* → *Teekessel*, *Kafee* + *Kanne* → *Kafeekanne* (Менгел, 2006, сс. 132–134);

б) субстантивацията¹², при която мотивираща основа е не само прилагателното, а словосъчетанието от прилагателно и съществително, напр. рус. *рабочий человек* → *рабочий*, *детская комната* – *детская*. Както посочва авторката, ЛЗн на изходното словосъчетание се възпроизвежда изцяло в производното еднословно наименование, срв. *рабочий* ‘рабочий човек’, *детская* ‘детска стая’. Във формален план според Св. Менгел тук протича транспозиция на словосъчетание в еднословно наименование за сметка на отсичане на опорния компонент, основните категориални характеристики на който се пренасят върху производното наименование (Менгел, 2006, с. 134);

в) суфиксалната универбизация от типа рус. *литературная газета* → *литературка* (разг.), *пятиэтажный дом* → *пятиэтажка* (разг.);

г) съкращения от типа *магнетофон* – *маг* (разг.). Авторката изтъква, че

...суть словообразовательного процесса при усечении – транспозиция полнозначного фонетически оформленного слова в его звуковой отрезок. В семантическом плане лексическое значение и все категориальные характеристики производящего полностью транспонируются в производное, благодаря чему „звуковой отрезок“ приобретает статус производного слова¹³ (Менгел, 2006, с. 138).

3.1. Набелягането изключително върху семантичната страна – запазването на ЛЗн на изходната дума или словосъчетание в производната, е в разрез с определението на транспозицията (= синтактичната деривация), на което се позовава самата Св. Менгел в началото на своето изследване. Ще припомним, че освен съхраняването в най-голяма степен на ЛЗн, задължително условие е производната дума да е с *различна синтактична функция*. А това не е изпълнено в случаите, посочени в примери б), в), г). Най-спорен пример за транспозиция е вътресловната абрeвиация (*магнетофон* – *маг*), тъй като тя се осъществява дори в рамките на една дума (чрез съкращаване на дума). Твърди се, че се извършва „транспозиция

¹² Елиптичната субстантивация – поясн. мое, Ц. А.

¹³ „...същността на словообразователния процес при абрeвиацията (вътресловната абрeвиация – поясн. мое, Ц. А.), е транспозицията на пълнозначната фонетично оформена дума в неин звуков отрязък. В семантичен план лексикалното значение и всички категориални характеристики на произвеждащата дума се транспонират изцяло в производната, благодарение на което ‘звуковият отрязък’ получава статус на производна дума“.

на пълнозначната фонетично оформена дума в неин звуков отрязък“, като същевременно се отбелязва, че този „звуков отрязък“ получава статус на производна дума. Такава „транспозиция“ на съществително име в съществително име (т.е. в дума от същата част на речта и със същата синтактична функция) противоречи на дефинирането на транспозицията в цитираната научна литература.

Фокусирането на вниманието само върху едната от двете страни – формалната (както е при широкото разбиране на транспозицията) или семантичната, води до твърде спорни резултати. Затова смятам, че при изследването на конкретните проявления на транспозицията трябва да се имат предвид и двете страни.

Но дори и при спазването на това условие има твърде големи амплитуди в мненията на изследователите по въпроса за отделните типове деривати, които трябва да бъдат отнесени към явлението, наречено транспозиция.

4.0. Без да си поставям за цел изчерпателното представяне на отделните мнения (което не е възможно в рамките на едно кратко изследване), само ще обърна внимание на факта, че и сред привържениците на ономасиологичната теория има различни интерпретации на транспозицията. Така например при съществителните имена словашкият дериватолог Ю. Фурдик отнася към *транспозиционните ономасиологични категории* единствено категориите определяне на действие (напр. *čítanie, písanie, mlietie, výstrel, bôľ, streľba, tancovačka, žobrota, klamstvo, integrácia, surfing, blamáž*) и определяне на качество (напр. *rýchlosť, dobrota, zloba, horúčava, nebezpečenstvo, čierň, zdravie, naivita*), при прилагателните определя като транспозиция адекватизирането на причастия (напр. ***rozhodujúci okamih, riadiaci pracovník, nečakaný hosť, rozvravený sused, zamilovaný chlapec, pečená hus, skrytá chyba***), при наречията – транспозицията на безпредложен израз в обстоятелство (наречие) (напр. *ráno, večer, krížom, cestou, chvíľu*), на предложен израз в обстоятелство (*navrch, dokopy, popoludni, šťastí, včas*), при образуването на десубстантивни суфиксални наречия (*koňmo*), при „преход на качество в обстоятелство“ (*dlho, pekne, bratský, dohola, naboso, po rusky*), при „преход на действие в обстоятелство“ (*mľčky, ležmo*) (Furdík, 2004, сс. 88–90, 100, 103, 105–106). Както се вижда, и тук транспозицията се свързва ту с ономасиологичните категории, съответно с номинацията, ту със словообразователния начин. Авторът изтъква, че при глаголите транспозицията не е застъпена (Furdík, 2004, с. 105).

4.1. За разлика от Ю. Фурдик, М. Соколова смята, че има транспозиционни деривати и при глаголите. Наред с традиционно определяната транспозиция на не-предметност в предметност, авторката допуска транспозиция на не-качество в качество (*matkin, zlepený, dnešný*), на не-процесу-

алност в процесуалност (*havranieť, zelenaf sa, oteplif sa*) и на не-обстоятелство в обстоятелство (*večer, mlado, plačky*) (Sokolová, 2007, сс. 180–181).

4.2. Ученикът и последовател на Ю. Фурдик – М. Олощяк, изразява по-различно становище. За чисто транспозиционни той смята само субстантивните деривати, тъй като „в отношението понятийно независима същност (субстанция) – понятийно зависими същности (статичен признак, динамичен признак, признак на признак) е възможно без промяна на ЛЗн да се абстрахира само при транспонирането на несубстанция в субстанция: действие → субстанция, качество → субстанция, обстоятелство → субстанция и др.“ (Ološtiak, 2013, с. 61; вж. по-подробно сс. 60–67).

4.3. В случаите, когато промяната на категориалната характеристика е съпроводена с определена семантична „добавка“, с добавяне на сема(нтичен признак), авторът допуска наличието на преходна транспозиционно-мутационна категория (към която включва напр. притежателните прилагателни, отнасяни от М. Соколова към транспозиционния тип), както и при вербализацията на предметността, т.е. при образуването на глаголи от типа *havranieť* ‘stávať sa havranom’, *starnúť* ‘stávať sa starým’, *zozimit sa* – ‘stať sa zima’ (Ološtiak, 2013, сс. 64–65). Същевременно обаче глаголът *uskromniť sa* ‘stať sa skromným’ е причислен към мутационните деадективни деривати (Ološtiak, 2013, с. 60).

4.4. С преходни транспозиционно-мутационни/мутационно-транспозиционни и дори транспозиционно-модификационни (!) (наред с мутационно-модификационните) катеории работят и редица други автори (напр. Коряковцева, 2006; Ološtiak, 2013, сс. 20–21 и цит. там литература; Waszakowa, 1996¹⁴ и др.)¹⁵. В такива случаи обаче според мен разграничаването на мутация, модификация и транспозиция в словообразуването се обезсмисля.

5.0. От всичко, казано дотук, се вижда, че дефинирането на словообразователната транспозиция в тесен смисъл (= синтактична деривация) като преобразуване, трансформиране на дума от един лексикограматичен клас

¹⁴ От цитираните автори единствено Кр. Вашакова определя т. нар. мутационно-модификационни категории.

¹⁵ М. Соколова определя също така интеграционно-модификационен и интеграционно-мутационен тип деривати (вж. по-подробно Sokolová, 2007).

(част на речта) в друг и (произтичащата от това) задължителна смяна на синтактичната функция, без промяна на лексикалното значение, се нуждае от допълнително уточнение по отношение на постулата за тъждество на ЛЗн на изходната и производната дума. Дори автори, изхождащи от едни и същи теоретични основи, причисляват към транспозиционните деривати различни типове производни думи или утвърждават наличието на преходни транспозиционно-мутационни/мутационно-транспозиционни и дори транспозиционно-модификационни категории, като пренебрегват факта, че модификацията, противоположно на транспозицията, се осъществява при образуване на думи от една и съща част на речта.

5.1. Очевидно е, че пълно тъждество между ЛЗн на изходната и на производната дума не може да има – дори и при девербалните *nomina actionis* на **-не** или деадективните *nomina essendi* на **-ост**, характеризирани в дериватологията като типични транспозиционни деривати, има семантична промяна, произтичаща от смяната на категориалната принадлежност. ПД назовават същото явление (в случая: динамичен признак и статичен признак), но „облечено“ в друга част на речта, в рамките на друг лексикограматичен клас, с друга синтактична функция и следователно би трябвало да могат да заменят произвеждащите ги думи (в съответното значение/съответните значения – при многозначните думи) във всички (или поне в максимален брой) контексти. Такава контекстуална замяна обаче едва ли е възможна във всички случаи.

5.2. При определянето на СоЗн на мутационните и модификационните деривати се абстрахираме от тяхното конкретно ЛЗн. Възможно ли е това при транспозицията, чиято дефиниция съдържа изискването за тъждество на ЛЗн на произвеждащите и производните думи – тъждество, което очевидно не е възможно в абсолютна степен? Не означава ли това, че е необходимо преосмисляне на съществуващата дефиниция на транспозицията (в тесен смисъл)?

СЪКРАЩЕНИЯ

- БЕ – български език
- ЛЗн – лексикално значение
- ПД – производна дума
- СоЗн – словообразователно значение

БИБЛИОГРАФИЯ

- Ермакова, О. П. (1977). *Проблемы лексической семантики производных и членимых слов* [Автореф. докт. дис.]. Калужский государственный педагогический институт им. К. Э. Циолковского.
- Коряковцева, Е. И. (2006). Типы словообразовательных категорий: Функции формантов, семантика производящих основ (отсубстантивные *nomina actionis* с формантом *-ство*). В Б. Б. Крысько (Ред.), *Славистика: Синхрония и диахрония: Сборник статей к 70-летию И. С. Улуханова* (с. 271–283). Издательский центр „Азбуковник“.
- Кубрякова, Е. С. (1981). *Типы языковых значений: Семантика производного слова*. Наука.
- Курилович, Е. (1962). Деривация лексическая и деривация синтаксическая: К теории части речи. В *Очерки по лингвистике: Сборник статей* (с. 57–70). Издательство иностранной литературы. <https://doi.org/10.1086/364672>
- Менгел, С. (2006). Словообразовательное значение. В Б. Б. Крысько (Ред.), *Славистика: Синхрония и диахрония: Сборник статей к 70-летию И. С. Улуханова* (с. 126–141). Издательский центр „Азбуковник“.
- Пенчев, Й. (Ред.). (1999). *Словообразователен речник на съвременния български книжовен език* [СРСБКЕ]. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Радева, В. (1991). *Словообразуването в българския книжовен език*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Радева, В. (2007). *В света на думите: Структура и значение на производните думи*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Речник на българския език* [РБЕ]. (б.д.). <http://ibl.bas.bg/rbe/>
- Харитончик, З. А. (2015). *В поисках сущности имен: Избранное: Сборник научных статей*. Минский государственный лингвистический университет.
- Bednaříková, B. (2009). *Slovo a jeho konverze*. Univerzita Palackého v Olomouci.
- Dokulil, M. (1962). *Tvoření slov v češtině: T. 1. Teorie odvozování slov*. Nakladatelství Československé akademie věd.
- Dokulil, M. (1996). *Tvoření slov*. В М. Čechová (Ред.), *Čeština – řeč a jazyk* (с. 76–132). ISV nakladatelství.
- Dokulil, M. (1997). K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. В О. Улиční (Ред.), *Obsah: Výraz: Význam: Výbor z lingvistického díla Miloše Dokulila* (с. 201–208). Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Furdík, J. (2004). *Slovenská slovotvorba: Teória, opis, cvičenia*. Náuka.
- Karlík, P., Nekula, M., & Pleskalová, J. (Ред.). (2012–2018). *Nový encyklopedický slovník češtiny online* [NESC online]. Masarykova univerzita. <https://www.czechency.org/>

- Ološtiak, M. (2013). Onomaziologická štruktúra lexikálnych jednotiek. B M. Ološtiak & L. Sisák (Ред.), *Od morfém ku komplexným slovám a ich paradigmám: Výraz, význam, funkcia* (cc. 9–89). Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- Petr, J. (Ред.). (1986). *Mluvnice češtiny: T. 1. Fonetika: Fonologie: Morfonologie a morfemika: Tvoření slov*. Academia.
- Sokolová, M. (2007). Vzťah slovnodruhových a onomaziologických kategoriálnych významov. B *Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung* (cc. 178–195). Olms.
- Waszakowa, K. (1996). *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego: Rzeczowniki z formantami paradygmatycznymi* (2. Изд.). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

- Bednaříková, B. (2009). *Slovo a jeho konverze*. Univerzita Palackého v Olomouci.
- Dokulil, M. (1962). *Tvoření slov v češtině: Vol. 1. Teorie odvozování slov*. Nakladatelství Československé akademie věd.
- Dokulil, M. (1996). Tvoření slov. In M. Čechová (Ed.), *Čeština – řeč a jazyk* (pp. 76–132). ISV nakladatelství.
- Dokulil, M. (1997). K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. In O. Uličný (Ed.), *Obsah: Výraz: Význam: Výbor z lingvistického díla Miloše Dokulila* (pp. 201–208). Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Ermakova, O. P. (1977). *Problemy leksicheskoi semantiki proizvodnykh i chlenimykh slov* [Unpublished summary of postdoctoral dissertation.]. Kaluzhskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut im. K. Ė. Tsiolkovskogo.
- Furdík, J. (2004). *Slovenská slovo tvorba: Teória, opis, cvičenia*. Náuka.
- Karlík, P., Nekula, M., & Pleskalová, J. (Eds.). (2012–2018). *Nový encyklopedický slovník češtiny online* [NESC online]. Masarykova univerzita. <https://www.czechency.org/>
- Kharitonchik, Z. A. (2015). *V poiskakh sushchnosti imen: Izbrannoe: Sbornik nauchnykh statei*. Minskii gosudarstvennyi lingvisticheskii universitet.
- Koriakovtseva, E. I. (2006). Typy slovoobrazovatel'nykh kategorií: Funktsii formantov, semantika proizvodiashchikh osnov (otsubstantivnye nomina actionis s formantom -stvo). In B. B. Krys'ko (Ed.), *Slavistika: Sinkhroniia i diakhroniia: Sbornik statei k 70-letiiu I. S. Ulukhanova* (pp. 271–283). Izdatel'skii tsentr "Azbukovnik".
- Kubriakova, E. S. (1981). *Tipy iazykovykh znachenii: Semantika proizvodnogo slova*. Nauka.
- Kurilovich, E. (1962). Derivatsiia leksicheskaiia i derivatsiia sintaksicheskaiia: K teorii chasti rechi. In *Ocherki po lingvistike: Sbornik statei* (pp. 57–70). Izdatel'stvo inostrannoï literatury. <https://doi.org/10.1086/364672>

- Mengel, S. (2006). Slovoobrazovateľ'noe znachenie. In B. B. Krys'ko (Ed.), *Slavistika: Sinkhroniia i diakhroniia: Sbornik statei k 70-letiiu I. S. Ulukhanova* (pp. 126–141). Izdatel'skii tsentr "Azbukovnik".
- Ološtiak, M. (2013). Onomaziologická štruktúra lexikálnych jednotiek. In M. Ološtiak & L. Sisák (Eds.), *Od morfém ku komplexným slovám a ich paradigmám: Výraz, význam, funkcia* (pp. 9–89). Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- Penchev, Ľ. (Ed.). (1999). *Slovoobrazovateľen rechnik na süvremenniiia búlgarski knizhoven ezik* [SRSBKE]. Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".
- Petr, J. (Ed.). (1986). *Mluvnice češtiny: Vol. 1. Fonetika: Fonologie: Morfonologie a morfemika: Tvoření slov*. Academia.
- Radeva, V. (1991). *Slovoobrazovaneto v búlgarskiiia knizhoven ezik*. Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski".
- Radeva, V. (2007). *V sveta na dumite: Struktura i znachenie na proizvodnite dumi*. Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski".
- Rechnik na búlgarskiiia ezik* [RBE]. (n.d.). <http://ibl.bas.bg/rbe/>
- Sokolová, M. (2007). Vztáh slovnodruhových a onomaziologických kategoriálních významov. In *Sprachliche Kategorien und die slawische Wortbildung* (pp. 178–195). Olms.
- Waszakowa, K. (1996). *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego: Rzeczowniki z formantami paradygmatycznymi* (2nd ed.). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

За някои спорни въпроси, свързани с дефинирането на словообразователната транспозиция

Резюме

Статията се фокусира върху някои спорни въпроси, свързани с определянето на словообразователната транспозиция в тесен смисъл (= синтактична деривация). Поставя се под съмнение изискването за тъждественост между лексикалното значение на производната и произвеждащата дума. Дискутира се също така въпросът към кое равнище се отнася разглежданото явление – равнището на ономасиологичните категории, на словообразователните начини или на словообразователното значение. Обръща се внимание на факта, че дори и автори, изхождащи от еднакви теоретични основи, отнасят към транспозицията различни типове деривати. Всичко това показва необходимост от преоценка на съществуващата дефиниция на транспозицията.

Ключови думи: чиста транспозиция; синтактична деривация; лексикално значение; ономасиологична категория

On some Disputable Issues Related to the Defining of Derivational Transposition

Abstract

This article focuses on some disputable issues related to the defining of derivational transposition in a narrow sense (i.e. syntactic derivation). The study questions the requirement for identity between the lexical meaning of the derivative and the generative word. It also examines which level the analysed phenomenon refers to – the level of onomasiological categories, derivational modes or derivational meaning. The article draws attention to the fact that even authors proceeding from the same theoretical foundations refer to different types of derivatives as cases of transposition. All these observations indicate the necessity of re-evaluating the semantic aspect of the existing definition of transposition.

Keywords: pure transposition; syntactic derivation; lexical meaning; onomasiological category